

УДК [94:340](477.54/.62+477.52)«17/18»

**ПРАВОВІДНОСИНИ МІЖ КОЗАЦЬКОЮ
СТАРШИНОЮ СЛОБОЖАНЩИНИ НА ФОНІ
ЗМІН СУДОВОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII
– У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.**

**THE LEGAL RELATIONSHIPS BETWEEN THE
PROSPEROUS CLASSES OF COSSACKS OF
SLOBOZHANSCHINA DURING
THE CHANGES OF THE JUDICIAL SYSTEM
OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND
HALF OF THE XVIII – THE FIRST HALF
OF THE XIX CENTURIES**

Дудка Я. В.,

аспірант кафедри всесвітньої історії,
Харківський національний педагогічний
університет ім. Г. С. Сковороди (Харків, Україна),
e-mail: dudka.jarik@ukr.net

Dudka Ya. V.,

postgraduate student of the Department of World
History, Kharkiv National Pedagogical University
named after G. S. Skovoroda (Kharkiv, Ukraine),
e-mail: dudka.jarik@ukr.net

Зміни, які відбулись на території Слобідської України в другій половині XVIII ст. стали поштовхом до змін і в судовій системі. Місцеві суди інкорпуються в судову систему Російської імперії. Особливістю суддів того часу була їх становість та велика кількість інстанцій. Через відсутність судової практики більшість суддів були некомпетентними та корумпованими. Сам судовий процес був досить важким та міг тривати кілька років. У даній статті на підставі судових справ колишньої козацької старшини зроблена спроба дослідити судоустрій на слобідських землях Російської імперії у другій половині XVIII – у першій половині XIX ст.

Ключові слова: українські землі, судоустрій, станова система, дворяни, суди.

The changes that took place in the territory of Sloboda Ukraine in the second half of the 18th century become an impetus for change in the judicial system. The local courts were incorporated into the judicial system of the Russian Empire. Features of judges of that time were their belonging to a class and a great number of authorities. Due to the lack of court practice, most judges were incompetent and corrupt. Judicial proceedings were rather difficult and could last for several years. This article attempts to research the judicial system on sloboda lands of the Russian Empire at the end of the 18th – the first half of the 19th century.

Keywords: Ukrainian lands, judicial system, class system, noblemen, courts.

Актуальність даної статті обумовлена тим, що судова система України протягом століть змінювалась під впливом політичних діячів та правових систем різних країн. Відбувались істотні зміни в структурі та принципах діяльності судової системи. Соціально-економічні та політичні зміни, що відбувались на території Слобідської України в другій половині XVIII ст. зумовили необхідність оновлення чинної політико-правової системи. Велике значення у цьому процесі належить підвищенню ролі судів та судочинства в забезпеченні охорони засад та інтересів станової держави. Тому дослідження еволюційних змін в судовій системі на прикладах судових справ козацької старшини дає можливість проаналізувати динаміку змін історичного розвитку даного регіону, розвиток правових інституцій та взаємовідносини між суб'єктами судових процесів.

У XVII – XVIII ст. на Слобожанщині існував військово-козацький, полково-сотенний устрій, де полковник мав найвищу судову владу, був головою полкової канцелярії та полкового суду.

Проте, в період правління Катерини II починається процес інкорпорації українських земель до складу Російської імперії, за якого для полкових канцелярій при вирішенні судових справ було введено загальноімперське право [9]. Унаслідок реформ кінця 1764 – середини 1765 рр. козацький устрій Слобідської України було ліквідовано. На основі Ізюмського, Острозького, Охтирського, Сумського й Харківського полків сформували п'ять гусарських. На теренах колишніх слобідських полків утворили Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові [1, с. 135].

Новим етапом перетворень стала реформа 1775 року. Країна була поділена на губернії та повіти з приблизно однаковою кількістю населення. Було чітко регламентовано структура та компетенції адміністративних та судових установ. Суди не були послідовно відділені від адміністрації та залишалися становими [23]. В основу судоустрою покладені були засади 3-х інстанцій: вищу становили палати цивільного і кримінального суду, а середня і нижча інстанція були розділені за станами і мали виборний склад [8, с. 59]. Тому зберігалась велика кількість інстанцій. Обрані станами (перш за все дворянством) члени суду були, як правило, некомпетентними дрібнопомісними дворянами. Тому рішення в основному залежали від подання канцелярії. Служба в ній оплачувалась дуже погано і не давала перспектив, тому була дуже корумпованою. Ця система проіснувала до реформ 1860-х рр. [10].

Найнижчою ланкою для місцевого дворянства став повітовий суд, створений під час губернської реформи 1775 р. Складався із суду та двох засідателів, які обирались на 3 роки повітовими дворянами, а з 1801 р. також із двох засідателів, які обирались державними селянами на той же строк (результати виборів затверджувались губернатором). Збирались на сесію 3 рази на рік, проте інколи в будь-який час року. Розбирали кримінальні та цивільні справи дворян та приймали апеляції на рішення нижчих земських судів, у 1837–1862/63 рр. – земельних судів. Вирок повітового суду, що передбачав у якості покарання позбавлення дворянської честі, смертну кару, послідовно затверджувався верхніми земськими судами, губернськими палатами кримінального суду та намісниками (губернаторами) [24].

Серед цивільних справ дворян, що розглядалися можна виділити рішення Богодухівського повітового суду від 5 березня 1848 року №814 про найкоріше виконання указу Богодухівського земського суду від 3 вересня 1843 року №2745 з приводу відмови губернського секретаря Андрія Дем'яненка від купленого у дворянина Григорія Ковалевського будівельного та рубленого лісу. Постановою суду прискорювалося виконання рішення земського суду та повернення грошей [3, арк. 19].

Аналогічна схема судової ієрархії Богодухівського повіту простежується у справі від

21 червня 1854 року про купівлю за дорученням таємного радника і кавалера Євграфа Ковалевського, полковника і кавалера Максима Ковалевського, яка регламентує купівлю у поміщика майора Федора Тихацького хутора Яблучного Богодухівського повіту із землею та селянами [4, арк. 16].

У повітових судах розглядалися справи банків проти дворян, зокрема, справа 1823 року про 25-річний займ майора Івана Шидловського у сумі 6 тисяч, під заставу маєтку Чугуївського округу із 120 селянами. За 25 років створилась недоїмка та пеня 414 крб. 89 коп. Із Івана Шидловського постановлено стягнути суму та перевести в банк. 18 квітня 1823 року борг був сплачений [5, арк. 4].

Наступною ланкою судової системи Слобідської України були земські суди. Це місцеві судові та адміністративно-поліцейські органи, які також були створені під час губернської реформи 1775 року. Вони поділялись на дві категорії: Верхні земські суди та Нижні земські суди.

Верхні земські суди – губернські станові судові органи для дворянства. До них входило 2 головуючих (затверджувались монархом за поданням Сенату) і 10 засідателів (обирались на 3 роки дворянством губернії). Поділились на 2 департаменту: 1-й вів кримінальні справи; 2-й цивільні. Верхнім земським судам підпорядковувались повітові суди.

Нижні земські суди розглядали скарги між дворянами, цивільні та кримінальні справи дворян, а також справи про маєтки та спадщину, розшук селян. Складались із земського ісправника (фактично був начальником поліції), 2–3 засідателів (обирались дворянством повіту на 3 роки і затверджувались губернатором). Підпорядковувались губернатору (наміснику), губернському правлінню та Верхнім земським судам [2, с. 204–205].

Приклад діяльності земського справника описується в справі нижнього земського суду Змієвського повіту. 13 листопада 1823 року за вимогою земського справника, поміщик надвірний радник Андрій Михайлович Донець – Захаржевський при селі Константинів побудував селітряний завод і в 1821 році був неврожай хліба та продавав дорого до зняття з поля в 1822 році, тобто земля стала непридатна до використання. За усе це поміщик повинен був відповісти [6, арк. 6].

Стосовно цивільних справ, то прикладом є судова справа 1822 року між корнетом Степаном Горпинченком, його повіреною особою поручиком Іваном Горпинченком та поміщиком Змієвського повіту прапорщика гвардії та кавалером Іваном Данилевським. Суть цієї справи в тому, що Іван Данилевський маєток на річці Середній Балаклійці разом з 15-ма хатами, ставком та винокурним заводом продав Степану Горпинченку, проте доходи від нього був набагато менше, ніж заявляв Іван Данилевський [7, арк. 6].

У 1796 р., під час проведення загальнодержавних реформ, зокрема, на території Слобідської України, було ліквідовано намісництво, а також палати кримінального та цивільного суду, замість яких було утворено Слобідсько-Українську палату суду і розправ [25].

У 1801 р. Слобідсько-Українську палату суду і розправи було ліквідовано, так само, як інші аналогічні установи, і знов утворено окремі палати кримінального та цивільного суду [26]. Вони підпорядковувались безпосередньо Сенату, а з 1802 р. – Міністерству юстиції. Місцеве управління палатами здійснювали губернатор і губернський прокурор. До складу Палати входили голова, кандидатура якого затверджувалася імператором за поданням Сенату, двоє радників та два асесора. В даному суді розглядалась справа стосовно обвинувачень дворянина та губернського секретаря Земборського М. та колезького секретаря Краснокутського В. у службових зловживаннях. Процес тривав з 24 вересня – 24 грудня 1828 р. [11].

У 1835 р. Слобідсько-Українську губернію було перейменовано на Харківську [27]. Відповідно, Слобідсько-Українська палата кримінального суду набула назви Харківська палата кримінального суду. В даному суді справи стосовно дворян можна умовно поділити на кілька категорій: економічні злочини, злочини проти життя, невиконання своїх посадових обов'язків.

Прикладом економічних злочинів може бути справа від лютого–травня 1783 р. «Про обвинувачення жителів м. Суми Казбанів П. та Ф., Шовкуненка І. та Царенка Ф. у вирубці лісу поміщика Кондратьєва А.» [12, арк. 2]. Інша справа від 12–23 серпня 1783 р. «Про обвинувачення військового обивателя м. Суми Руденка А. у вирубці лісу поміщика Сумського округу Кондратьєва А.» [13, арк. 1]. Справа від 2–3 серпня 1789 р. «Про обвинувачення жителя слободи Боромля Охтирського округу Голубничого С. у крадіжці грошей у поміщика Богодухівського округу Нахімова М.» [14, арк. 1]. Справа «Про обвинувачення жителя слободи Балаклія Ізюмського округу Лебеда В. у вирубці лісу поміщика Шидловського Р.» [15, арк. 1].

Злочини про життя представленою справі від травня – вересня 1796 р. «Про скаргу поміщика Миропільського округу Кондратьєва М. на жителя поселення Краснопілля Миропільського округу Радчихи М. та її спільників за замах на життя його та родини» [16, арк. 4].

Невиконання своїх обов'язків або зловживання також представлені кількома судовими справами. Великою справою від 1786–1787 року була: «Про обвинувачення судді та засідателів Охтирського повітового суду Надаржинського М., Филиповича К. та Перецьостова І. у засвідченні наданих поміщиком Ковалевським Г. підроблених документів на купівлю маєтку поміщика Смородського М.» [17, арк. 3]. Справа від квітня – вересня 1788 р. «Про обвинувачення службовців Лебединського нижнього земського суду – засідателів Маслова Г., Алфьорова С. та секретаря Базилевича П. у недбалому ставленні до виконання службових обов'язків» [18, арк. 2]. Ще одною великою справою від вересня 1796–1797 р. була справа «Про скаргу поміщика Щербиніна М. на віце-губернатора Харківської губернії Шидловського за примус до підписання купчої на його маєток у селі Саламахівка Харківського округу» [19, арк. 9].

Судові справи щодо взаємовідносин між дворянами представлені, зокрема, справою від серпня – листопада 1784 р. «Про обвинувачення дворян Харківського повіту Сумцових Я., Г. та В., і Андрієва І. у непослуху повітовому предводителю дворянства Шидловському М.» [20, арк. 4]. Справа від березня – липня 1792 р. «Про обвинувачення поміщика Сумського округу Кондратьєва І. у несправленні розпорядженням сумського земського ісправника Ляліна та у захопленні двох кріпачок дворянського засідателя Алфьорова П.» [21, арк. 6]. Справа від травня 1795 р. «Про розподіл мастку померлого полкового осавула Алфьорова в с. Марківка Недригайлівського округу між його спадкоємцями Алфьоровими О. та П.» [22, арк. 1].

Отже, створена нова судова система в Російській імперії і Слобідській Україні була побудована за ставним принципом. Для кожного стану існував свій суд, проте підкреслювались і гарантувались права саме дворянства. Розвиток судової системи українських земель у складі Російської імперії характеризувалися значними змінами. Проте все одно система залишалась досить складною та мала численні недоліки, що створювало значні перешкоди функціонуванню судів. Важливу роль відігравали запутане законодавство, велика кількість інстанцій, некомпетентність суддів. Однак, в першій половині XIX століття процес інкорпорації судової системи українських земель в російську продовжився.

Список використаних джерел

1. Головинский, ПА., 1864. 'Слободские казацки полки', тип. Н. Тиблена и К. СПб., 254 с.
2. Григорьев, В., 1910. 'Реформа местного управления при Екатерине II: Учреждение о губерниях 7 ноябрь 1775 г.', Рус. скоропеч. СПб., 396 с.
3. 'Державний архів Харківської області', Ф.94, Оп.1, Спр.6, 42 арк.
4. Там само, Ф.94, Оп.1, Спр.9, 22 арк.
5. Там само, Ф.194, Оп.1, Спр.43, 14 арк.
6. Там само, Ф.194, Оп.1, Спр.46, 28 арк.
7. Там само, Ф.194, Оп.1, Спр.42, 36 арк.
8. Малышев, КИ., 1876. 'Курс гражданского судопроизводства: в 3 т.', Т.1, 2-е изд., испр. и доп. Тип. М. М. Стасюлевича, СПб., 454 с.
9. Михайличенко, М., 2016. 'Родовідна дворянська книга Харківського намісництва: особливості формування та інформаційний потенціал'. Доступно: <http://history.sumy.ua/research/article/8849rodovidnadvorianaknyhakharkivskohonamistvaosoblyvostiformuvanniatainformatsiinyipotentsial.html>. [20 Лютый 2019].
10. '1775, Учреждение для управления губерний Всероссийской империи'. Доступно: <http://museumreforms.ru/node/13634>. [24 Лютого 2019].
11. 'Центральный державный историчный архив Украины', Ф.1948, Оп.1, Спр.12, 12 арк.
12. Там само, Ф.1949, Оп.1, Спр.42, 10 арк.
13. Там само, Спр.101, 5 арк.
14. Там само, Спр.561, 5 арк.
15. Там само, Спр.1195, 5 арк.
16. Там само, Спр.1214, 15 арк.
17. Там само, Спр.260, 12 арк.
18. Там само, Спр.372, 11 арк.
19. Там само, Спр.1125, 61 арк.
20. Там само, Спр.112, 19 арк.
21. Там само, Спр.810, 14 арк.
22. Там само, Спр.1067, 3 арк.
23. '1830, Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е', СПб., Т.17. Доступно: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html#2. [22 Лютого 2019].
24. '1830, Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е (1830, The complete collection of laws of the Russian Empire. Assembly 1st)', СПб., Т.20. №14392. Т.26. №20004. Т.27. №20284. Доступно: <http://elb.shpl.ru/ru/nodes/178-polnoe-sobranie-zakonov-rossiyskoy-imperii-sobranie-pervoe-s-1649-po-12-12-1825-spb-1830>. [25 Лютого 2019].
25. '1830, Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е', СПб., Т.24. №17034. Доступно: <http://elb.shpl.ru/ru/nodes/202-t-24-s-6-noyabrya-1796-po-1798-1830>. [26 Лютого 2019].
26. '1830, Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е', СПб., Т.26. №17034. Доступно: <http://elb.shpl.ru/ru/nodes/204-t-26-1800-1801-1830>. [26 Лютого 2019].
27. '1835, Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е', СПб., Т.10. №8654. Доступно: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=371&regim=3 [27 Лютого 2019].

References

1. Golovinskij, PA., 1864. 'Slobodskie kazach'i polki (Sloboda Cossack regiments)', tip. N. Tiblena K. SPb., 254 s.
2. Grigor'ev, V., 1910. 'Reforma mestnogo upravleniya pri Ekaterine II: Uchrezhdenie o guberniyah 7 noyabr' 1775 g. (The reform of local government under Catherine II: The institution of provinces 7 November 1775)', Rus. skoropech. SPb., 396 s.
3. 'Derzhavnyj arhiv Harkivs'koi oblasti (State Archive of Kharkiv Region)', F.94, Op.1, Spr.6, 42 ark.
4. Tam samo, F.94, Op.1, Spr.9, 22 ark.
5. Tam samo, F.194, Op.1, Spr.43, 14 ark.
6. Tam samo, F.194, Op.1, Spr.46, 28 ark.
7. Tam samo, F.194, Op.1, Spr.42, 36 ark.
8. Malyshev, KI., 1876. 'Kurs grazhdanskogo sudoproizvodstva: v 3 t. (The course of civil proceedings: in 3 tons)', T.1, 2-e izd., ispr. i dop. Tip. M. M. Stasyulevicha, SPb., 454 s.
9. Myhajlichenko, M., 2016. 'Rodovidna dvorjans'ka knyha Harkivs'kogo namisnytstva: osoblyvosti formuvannja ta informacijnyj potencial (The generic noble book of the Kharkiv governorship: peculiarities of formation and information potential)'. Dostupno: <http://history.sumy.ua/research/article/8849rodovidnadvorianaknyhakharkivskohonamistvaosoblyvostiformuvanniatainformatsiinyipotentsial.html>. [20 Ljutij 2019].
10. '1775, Учреждение для управления губерний Всероссийской империи (1775, Institution for the management of the provinces of the All-Russian Empire)'. Dostupno: <http://museumreforms.ru/node/13634>. [24 Lyutogo 2019].
11. 'Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny (Central State Historical Archive of Ukraine)', F.1948, Op.1, Spr.12, 12 ark.
12. Tam samo, F.1949, Op.1, Spr.42, 10 ark.
13. Tam samo, Spr.101, 5 ark.
14. Tam samo, Spr.561, 5 ark.
15. Tam samo, Spr.1195, 5 ark.
16. Tam samo, Spr.1214, 15 ark.
17. Tam samo, Spr.260, 12 ark.
18. Tam samo, Spr.372, 11 ark.
19. Tam samo, Spr.1125, 61 ark.
20. Tam samo, Spr.112, 19 ark.
21. Tam samo, Spr.810, 14 ark.
22. Tam samo, Spr.1067, 3 ark.
23. '1830, Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sобрание 1-е (1830, The complete collection of laws of the Russian Empire. Assembly 1st)', SPb., T.17. Dostupno: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html#2. [22 Lyutogo 2019].
24. '1830, Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sобрание 1-е (1830, The complete collection of laws of the Russian Empire. Assembly 1st)', SPb., T.20. №14392. T.26. №20004. T.27. №20284. Dostupno: <http://elb.shpl.ru/ru/nodes/178-polnoe-sobranie-zakonov-rossiyskoy-imperii-sobranie-pervoe-s-1649-po-12-12-1825-spb-1830>. [25 Lyutogo 2019].
25. '1830, Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sобрание 1-е (1830, The complete collection of laws of the Russian Empire. Assembly 1st)', SPb., T.24. №17034. Dostupno: <http://elb.shpl.ru/ru/nodes/202-t-24-s-6-noyabrya-1796-po-1798-1830>. [26 Lyutogo 2019].
26. '1830, Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sобрание 1-е (1830, The complete collection of laws of the Russian Empire. Assembly 1st)', SPb., T.26. №17034. Dostupno: <http://elb.shpl.ru/ru/nodes/204-t-26-1800-1801-1830>. [26 Lyutogo 2019].
27. '1835, Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sобрание 2-е (1835, The complete collection of laws of the Russian Empire. Assembly 2st)', SPb., T.10. №8654. Dostupno: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=371&im=3 [27 Lyutogo 2019].